

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Depolitisering en ontideologisering: een theoretische analyse

Hoogerwerf, A.

Citation

Hoogerwerf, A. (1965). Depolitisering en ontideologisering: een theoretische analyse. *Acta Politica*, 1: 1965/1966(1/4), 21-35. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449631>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449631>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

(5) Politieke vrijheid moet worden opgevat als een relatie-begrip. Het gaat niet om vrijheid in abstracto, maar om vrijheid-met-betrekking-tot.

(6) De betrokkenheid van het vrijheidsbegrip op concrete realia van het menselijk leven verschaft ons de mogelijkheid componenten en dimensies te onderscheiden, die het vergelijken van vrijheden tot een zinvolle bezigheid maken.

DEPOLITISERING EN ONTIDEOLOGISERING: EEN THEORETISCHE ANALYSE

door A. Hoogerwerf

I. PROBLEEMSTELLING

Waart er — met excuses aan Marx — een spook door Europa: een spook met de dubbele naam van depolitisering en ontideologisering?

Het verschijnsel heeft, als men op een deel van de literatuur¹ mag afgaan, inderdaad iets spookachtigs. Er wordt veel over gesproken, de oorzaken en gevolgen worden in vaak sombere kleuren geschilderd, maar niemand kan precies zeggen hoe het er uitziet. Weinigen hebben, alvorens de depolitisering te betreuren, zich afgevraagd wat depolitisering is, laat staan wat politiek is. Zeer weinigen die het *brandende vraagstuk* van de ontideologisering bespreken, kunnen zeggen wat de essentiële elementen of functies van een ideologie zijn.

Is er misschien een ideologie die zich een ontideologisering ten doel stelt² of een politiek die naar een depolitisering streeft? Er is, gezien de spraakverwarring op dit terrein, in elk geval voldoende aanleiding om te trachten in dit artikel een bijdrage tot begripsomschrijving en hypothesenvorming te leveren. Het blijft bij een schets van een theorie³, wil men: een model, dat hopelijk geschikt is om de eventuele feitelijke aanwezigheid van verschillende vormen van depolitisering en ontideologisering enigszins nauwkeurig te onderzoeken en te verklaren.

1 Terwille van de leesbaarheid wordt in dit artikel niet steeds naast *depolitisering* ook *politisering* genoemd. Hetzelfde geldt voor *ideologisering* en *ontideologisering*. De strekking van het betoog betreft echter al deze vier verschijnselen. Voor literatuur zie:

R. Aron, 'Fin de l'âge idéologique?', in: *Sociologica*, 1955; O. Brunner, 'Das Zeitalter der Ideologien', in: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen, 1956; K. Jelenski (ed.), *History and Hope; Progress in Freedom*, London, 1962; R. Aiken, 'Revolt against ideology', in: *Commentary*, April 1964; voorts de hierna genoemde literatuur.

2 Vgl. Norman Birnbaum, 'The sociological study of ideology (1940-60): A trend report and bibliography', in: *Current Sociology*, vol. IX, no 2, 1960, p. 92; 'Thus, the recent announcement... which appears on many counts to be premature — of 'the end of ideology' may be viewed as an attempt by a number of thinkers to present their own ideology as a factual version of the world'. Zie ook pp. 116 en 117.

3 Norman Birnbaum, *op.cit.*, p. 91, merkt over de sociologische bestudering van de ideologie op dat 'there have been no definitive theoretical advances to compare with the work of Karl Mannheim'.

De probleemstelling omvat twee vragen:

1. Welke vormen van depolitisering en ontideologisering kan men onderscheiden?
2. Met welke politieke en andere sociale en culturele verschijnselen hangen depolitisering en ontideologisering samen?

Het antwoord op de tweede vraag wordt gegeven in de vormen van een aantal hypothesen.

II. VORMEN VAN DEPOLITISERING

Politisering is het ontstaan van (een) politiek of het toenemen van de mate van politiek. Depolitisering is het *verdwijnen* van (een) politiek of het *afnemen van de mate van politiek*.

Over deze of verwante omschrijvingen zal men het vermoedelijk wel kunnen eens worden. De vraag rijst dan echter onmiddellijk wat politiek is en daarover lopen zoals men weet de meningen nogal uiteen. Een goede definitie, geformuleerd door G. Kuypers, zegt dat politiek is de kunst van (a) het stellen van algemene doeleinden voor een groepering, (b) het kiezen van wegen, middelen en tijdstippen en (c) het bevorderen van het bereiken dier gekozen doeleinden, met die gekozen middelen, langs die gekozen wegen en op die gekozen tijdstippen⁴. Ons interesseert hier alleen de politiek van de staat, alsmede de politiek van andere groeperingen of personen voor zo ver die een rol spelen in het geheel van krachten (het politieke proces) onder invloed waarvan de staatspolitiek tot stand komt⁵.

Uitgaande van deze omschrijving van politiek kan men diverse vormen van depolitisering of politisering onderscheiden. Het gaat er op dit ogenblik alleen om, dat deze vormen van depolitisering mogelijk zijn. In hoever zij zich feitelijk voordoet, is een ander probleem, dat binnen het bestek van dit artikel niet kan worden behandeld. Louter als illustratie worden bij elke vorm van depolitisering ook enkele voorbeelden genoemd, die nog nader onderzocht zouden moeten worden.

(1) Een eerste vorm van politisering is het kiezen van *nieuwe doeleinden* voor de staat. De tegenpool hiervan, een eerste vorm van depolitisering, doet zich voor als men voor de staat geen nieuwe doeleinden kiest, met andere woorden: als het staatsbeleid zich beperkt tot het feitelijk realiseren van de reeds gekozen doeleinden. In de literatuur heeft men veelal deze vorm van depolitisering op het oog. Men zegt dan bijvoorbeeld dat de politiek wordt verdrongen door het bestuur; men constateert dat zich bij de politieke leiders een ver-

4 Prof. dr. G. Kuypers, Studie-overzicht politicologie (gestencild), 1962, p. 10.
5 Voor een toelichting zie men G. Kuypers, *op.cit.*, en voorts A. Hoogerwerf, 'Repliek', in: *Mens en Maatschappij*, mei/juni 1965, pp. 235, 236.

schuiving voordoet van beleidsbeslissingen naar administratieve besluiten; men meent dat de politiek als kunst wordt verdrongen door de politiek als techniek; men ziet de structurele politiek terrein verliezen aan de conjuncturele politiek; men denkt dat de politieke tactiek veld wint op de politieke strategie en in samenhang met dit alles ziet men de all-round politicus plaats maken voor de technocraat, de 'means and methods man', de specialist met zijn curven en tabellen⁶.

Men kan hier tegenover stellen dat zich naast een eventuele depolitisering ook een politisering voordoet in de vorm van het kiezen van nieuwe doeleinden. Partij- en regeringsprogramma's behelzen ten aanzien van bewapening en ontwapening, hulpverlening aan ontwikkelingslanden, Europese integratie, omroepbestel, ruimtelijke ordening, inkomens- en bezitsverdeling en medezeggenschap in het bedrijfsleven allerlei doeleinden die twintig jaar of zelfs korter geleden nog min of meer onbekend waren. De vraag rijst echter hoe het staat met de reikwijdte van deze doeleinden. In welke termijnen denkt men? Wel noemt men, vooral in verband met de bevolkingsgroei, vaak het magische jaar 2.000, maar hoeveel politici stellen zich doeleinden voor dat jaar, laat staan voor de periode daarna? Men kan zich in elk geval moeilijk aan de indruk onttrekken dat de tijdschriften van de politieke partijen, voor zo ver het de doeleinden op lange termijn betreft, aan bloedarmoede lijden. Iemand als F. L. Polak, die in zijn bekende werk 'De toekomst is verleden tijd' de stelling verdedigde 'Bloei en verval van het toekomstbeeld gaan vooraf aan of gepaard met bloei en verval van de cultuur'⁷ is een roepende in de woestijn.

(2) Een tweede vorm van politisering — naast het kiezen van nieuwe doeleinden — is het kiezen van *nieuwe wegen of middelen* voor de staat. Dat deze vorm zich voordoet, zullen vermoedelijk weinigen ontkennen. De klachten over de toenemende ingewikkeldheid van de politiek berusten grotendeels op een toenemende differentiatie van de middelenkeuze, die nauw samenhangt met de ontwikkeling van wetenschap en techniek.

De mogelijke tegenpool hiervan is een *depolitisering* in deze zin dat men geen wegen en middelen kiest om de gekozen doeleinden te bereiken. Als dit verschijnsel zich voordoet, verliest de politiek terrein aan de utopie. Kenmerkend voor de utopie is immers dat zij wel, vaak gedetailleerde, voorstellingen van een gewenste samenleving, dus doel-

6 B. Crick, *In Defence of Politics*, London, 1962, pp. 102–105; Jean Meynaud, *La technocratie: Mythe ou réalité?*, Paris, 1964, vooral pp. 218–232; P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden, 1962, pp. 153–159.

7 F. L. Polak, *De toekomst is verleden tijd*, I, Zeist, 1955, p. 27. Van dezelfde schrijver: 'Automatie: dynamische drijfkracht naar een vernieuwd socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, juli/augustus 1965, pp. 482–504.

einden, behelst, maar zich niet of nauwelijks bekommert om de vraag hoe men dit paradijs kan bereiken. Het is duidelijk dat een dergelijk utopisme met name bij extreme groeperingen, zowel van rechts als van links, nog steeds voorkomt. Er lijkt echter weinig aanleiding van een toenemende utopisering te spreken. De positieve utopie wordt weinig meer geschreven en zelfs de negatieve utopie van het type '1984' schijnt voorlopig over zijn hoogtepunt heen te zijn. Kortom, *verscheidene tekenen* wijzen op een veldwinnen van de politiek ten koste van de utopie.

(3) Een derde vorm van politisering is het meer *algemeen* worden van de staatsdoeleinden in deze zin dat zij *meer* personen, *bredere* groeperingen, een *groter* deel van van de samenleving of een *grotere* samenleving — dan voorheen betreffen. Dit verschijnsel valt zowel in de binnenlandse als in de buitenlandse politiek op te merken. In de binnenlandse politiek krijgt het onder meer gestalte in de bekende wetten die met een A beginnen: de algemene voorzieningen voor bejaarden, weduwen en wezen, werklozen, kinderrijke gezinnen en dergelijke. In de buitenlandse politiek komt deze veralgemening tot uiting in het meer en meer Europees, Atlantisch en zelfs mondiaal gericht zijn van het staatsbeleid, kortom: integratie.

Tegenover deze vorm van politisering staat een depolitisering in de zin van een verbijzondering van het beleid, kortom differentiatie. De doeleinden hebben betrekking op bepaalde functionele en andere categorieën; het beleid valt uiteen in verschillende beleidssectoren; de 'general view' ontbreekt; de algemene politiek maakt plaats voor een specialistische politiek; naast de politieke partijen spelen de belangengroepen een steeds actiever rol in het politieke proces. Met name voorzover bij dit alles de algemene doeleinden uit het oog worden verloren, mag men wel van depolitisering spreken.

De feitelijke aanwezigheid van zowel deze verbijzondering als de veralgemening valt zonder veel moeite te signaleren.

(4) Een vierde vorm van politisering doet zich voor als de *staatsburgers* in toenemende mate *deelnemen* aan het politieke proces, m.a.w. aan het totstandbrengen van het staatsbeleid. Van *depolitisering* kan men dan spreken als de staatsburgers in afnemende mate deelnemen aan het politieke proces.

Terzijde moet worden opgemerkt, dat men veelal te gemakkelijk heenstapt over de vraag hoe deelneming aan het politieke proces empirisch kan worden vastgesteld. Wat is beslissend voor die deelneming: de gekozen doelstelling of het gekozen middel? Als iemand op een bepaalde partij stemt om geen ruzie met zijn vader te krijgen, gebruikt hij een politiek middel voor een persoonlijk doel. Als iemand aardig voor zijn werknemer is om te bereiken dat de arbeider op de partij van de werkgever stemt, gebruikt hij een persoonlijk middel voor een politiek doel. Voor dit soort problemen komt men te staan,

als men de politieke participatie van kiezers of van belangengroepen wil vaststellen⁸.

(5) Een vijfde vorm van politisering doet zich voor als het *keuze-element* in het politieke proces toeneemt. Dit is met name het geval indien de opvattingen van de diverse deelnemers aan het politieke proces over de te kiezen doeleinden en middelen meer en meer uiteenlopen, althans tot op zekere hoogte. Men kan vier subvormen van deze politisering onderscheiden:

- a. het aantal strijdpunten ('issues'), d.w.z. kwesties ten aanzien waarvan de voorgestane oplossingen uiteenlopen, neemt toe;
- b. het aantal alternatieve oplossingen, d.w.z. bepleite doeleinden en middelen, ten aanzien van een bepaalde kwestie neemt toe;
- c. de mate van verschil tussen twee of meer alternatieve oplossingen neemt toe;
- d. de mate waarin men bereid is, door wederzijds geven en nemen, een gezamenlijke oplossing te vinden, neemt toe.

Hier tegenover staat een *depolitisering* in de zin van een vermindering van het keuze-element in het politieke proces. De vier subvormen hiervan zijn afnemende van het aantal strijdpunten, afnemende van het aantal alternatieve oplossingen per strijdpunt, afnemende van de mate van verschil tussen de alternatieven en afnemende van de bereidheid tot geven en nemen.

Het is duidelijk dat bepaalde strijdpunten, zoals het algemeen kiesrecht, de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en tot op zekere hoogte de sociale wetgeving, als zodanig verdwijnen doordat bepaalde, aanvankelijk omstrede doeleinden, geheel of grotendeels bereikt zijn. De welfare state bijvoorbeeld wordt, om met Bell⁹ te spreken, door weinigen meer als 'the road to serfdom' beschouwd.

Het zou echter onjuist zijn, generaliserend te veronderstellen dat *de* politieke tegenstellingen verdwijnen. Niet alleen ontstaan er voortdurend nieuwe geschilpunten (bijvoorbeeld kernbewapening, Europese integratie, ontwikkelingshulp, bevolkingsbeleid, commerciële televisie), ook verscheidene oude kwesties zijn nog allerminst opgelost. Ten aanzien van strijdpunten als inkomens- en bezitsverdeling, medezeggenschap en belastingdruk lopen de opvattingen van het liberalisme en socialisme in Nederland nog steeds uiteen¹⁰. Wel is, tot op zekere

⁸ Zie voor deze problematiek in het kiezersonderzoek William Buchanan, 'An Inquiry into Purposive Voting', in: *The Journal of Politics*, vol. 18 no 2, May 1956, pp. 281-296, en t.a.v. belangengroepen: Yvo Nuyens, *Pressiegroepen in België*, Leuven, 1965, p. 33.

⁹ D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Glencoe Ill., 1960.

¹⁰ Uitvoeriger hierover: A. Hoogerwerf, 'Sociaalpolitieke strijdpunten: smeulend vuur', in: *Sociologische Gids*, september/oktober 1963, pp. 249-263

hoogte, de mate van verschil tussen de bepleite oplossingen vermindert en de bereidheid tot compromissen toegenomen. Met een uitdrukking als 'Opposition ohne Alternative'¹¹ moet men echter, zolang deze problematiek nog niet beter is onderzocht dan thans het geval is, wel bijzonder voorzichtig zijn.

Tot slot van deze paragraaf over vormen van depolitisering moet er nog eens de aandacht op worden gevestigd dat er over deze verschijnselen weinig betrouwbare gegevens voorhanden zijn. De mate van politiek denken van politieke leiders en kiezers is nog vrijwel nooit nauwkeurig onderzocht. Wel is er onderzoek gedaan naar verwante verschijnselen, zoals de mate waarin kiezers een mening over politieke vraagstukken hebben¹², de mate waarin kiezers het regeringsbeleid kennen¹³, de meningen van de kiezers over wat de regering in de komende maanden het eerst moet opknappen¹⁴, de opvattingen van de kiezers over de belangrijkste strijdpunten tussen de partijen¹⁵ en de middelen die kiezers toepassen om politieke doeleinden te bereiken¹⁶. Over verschuivingen die zich, op langere termijn gezien, in deze verschijnselen voordoen, zijn we echter slecht ingelicht. Het onderzoek naar de depolitisering moet in feite nog beginnen.

III. VORMEN VAN ONTIDEOLOGISERING

Ontideologisering en depolitisering worden dikwijls gezamenlijk aan de orde gesteld, vaak ook met elkaar verward¹⁷. Het verdient de voorkeur ze van elkaar te onderscheiden, zoals men ook ideologie en politiek los van elkaar kan bezien.

11 Manfred Friedrich, *Opposition ohne Alternative?*, Köln, 1962. Vgl. S. M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, London, 1960, pp. 407, 408.

12 Angus Campbell a.o., *The American Voter*, New York, second printing 1964, p. 74. Zie ook Philip E. Converse and Georges Dupeux, 'Politicization of the Electorate in France and the United States', in: *Public Opinion Quarterly*, vol. XXVI, no. 1, Spring 1962, pp. 1-23.

13 Idem.

14 *Kiezer en verkiezing; Verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Amsterdam, 1963, gestencild, pp. 75-97.

15 Idem, pp. 80-82

16 William Buchanan, *op.cit.*

17 R. Kroes, 'Ideologie en Politiek in Nederland', in: *Sociologische Gids*, juli/augustus 1964, p. 186, merkt op: 'Willen we blijven spreken van een proces van ontideologisering, dan houdt dat in dat ook het politiek handelen niet langer 'politiek' is.' Hier worden ideologie en politiek onvoldoende onderscheiden.

Het gebruik van het woord ideologie heeft bijna hetzelfde effect als de bouw van de toren in Babel. Uit de vele definities die mogelijk zijn, wordt hier een keus gedaan door een ideologie te omschrijven als een min of meer beredeneerd, samenhangend en door een groepering aanvaard geheel van opvattingen (beginselen, normen, doeleinden en verwachtingen) ten aanzien van een bepaalde sector der samenleving of ten aanzien van een gehele samenleving¹⁸.

Met een politieke ideologie wordt hier bedoeld een ideologie ten aanzien van de staatspolitiek.

Ideologisering is het ontstaan van een ideologie of het toenemen van de mate van ideologisch denken. Ontideologisering is het verdwijnen van een ideologie of het verminderen van de mate van ideologisch denken.

Hiervan uitgaande, kan men verschillende vormen van ontideologisering onderscheiden.

(1) Een eerste vorm van ontideologisering doet zich voor als een ideologie zijn *interne samenhang* verliest. Hiervan vallen enkele subvormen op te merken:

(a) De doeleinden vertonen geen duidelijke samenhang met de beginselen meer.

Beginselen kan men omschrijven als centrale maatstaven met behulp waarvan men gedragingen of situaties beoordeelt¹⁹. Men kan het ook zo zien dat beginselen korte aanduidingen zijn voor datgene waardoor men zich in zijn handelingen laat leiden en aan de hand waarvan politieke doelstellingen worden uitgewerkt²⁰. Tussen beginselen en doeleinden bestaat een zekere spanning: beginselen zijn meer abstract, doeleinden meer concreet. Vooral naarmate er nieuwe problemen rijzen, waarop een antwoord van de beleidsmensen, dus een antwoord in termen van doeleinden en middelen, wordt gevraagd, kan die spanning tussen beginselen en doeleinden toenemen, soms ook tot uiting komen in spanningen of zelfs conflicten tussen 'practici' en 'theoretici', parlementsleden en partijbestuurders, revisionisten en 'dogmatici'²¹. Zo valt er in onze tijd een streven te bespeuren om het accent te verschuiven van beginselen naar doeleinden of, misschien beter gezegd, een streven om de beginselen tot meer concrete doeleinden uit te werken.

Een enkel voorbeeld ter illustratie. In maart 1964 werd de naam van het Katholiek Staatkundig Maandschrift, een uitgave van de KVP,

18 Voor een toelichting van deze definitie en voor verdere literatuur zie men A. Hoogerwerf, *Protestantisme en Progressiviteit, Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid*, Meppel, 1964, p. 49 en p. 285, noten 56 en 57.

19 Idem, p. 49.

20 G. Kuypers, *op.cit.*, p. 15.

21 Uitvoeriger het in noot 18 aangehaalde werk, pp. 216-219.

veranderd in Politiek. De redactie lichtte dit onder meer toe met de woorden: 'Vervolgens zou uit de naam Katholiek Staatskundig Maandschrift ten onrechte de conclusie getrokken kunnen worden, dat de oplossing van staatkundige en politieke vraagstukken in de katholieke beginselen zelf reeds besloten ligt. Zo is het echter niet. Er is geen soort wetboek van natuurrechtelijke beginselen, waaruit de inrichting van de staat en het op het algemeen welzijn gerichte beleid naar katholiek model maar behoeft te worden 'afgelezen'. De naamsverandering betekende volgens de redactie echter 'geenszins, dat naar onze mening de staatkunde met haar vele vragen over de inrichting en het bestuur van de staat ooit zou kunnen worden losgemaakt van de diepste beginselen over de mens en de gemeenschap, die voor ons verankerd liggen in de katholieke levens- en wereldbeschouwing. Wel echter wil de naamsverandering tot uitdrukking brengen, dat iedere overdrijving in de richting van het principiële, het theoretisch en a priori allemaal vaststaande uit den boze is'²².

In een dergelijk geval zal door nader onderzoek moeten blijken in hoever hier sprake is van het verdwijnen van de samenhang tussen beginselen en doeleinden (dus ontideologisering) ofwel van een uitwerken der beginselen tot concrete doeleinden.

(b) Een tweede subvorm van ontideologisering in de zin van het verdwijnen van de interne samenhang der ideologie doet zich voor als het verband tussen de 'objectieve' en 'subjectieve' elementen van de ideologie zoek raakt. Een ideologie behelst pogingen tot 'objectieve' beschrijving, verklaring en prognose van feiten naast pogingen tot 'subjectieve' rechtvaardigingen en veroordelingen. De aantrekkingskracht van ideologieën berust mede op de combinatie van een (pseudo) wetenschappelijke bewijsvoering met een 'verlossingsleer'. Deze combinatie kan op verschillende wijzen ontwricht worden, bijvoorbeeld doordat de beschrijvende en verklarende elementen weerlegd worden door voortschrijdend wetenschappelijk onderzoek of doordat de verwachtingen, die 'wetenschappelijk' gefundeerd waren, niet vervuld worden. Een schoolvoorbeeld hiervan is de kritiek van het Revisionisme van Bernstein en anderen op de Verelendungstheorie en andere elementen van het marxisme.

(2) Een andere vorm van ontideologisering, naast de aangeduide desintegratie van de ideologie zelf, is de *desintegratie van de groe-*

22 *Politiek*, maart 1961, p. 1. Zie ook K. J. Hahn, 'Politiek zonder ideologie?', in: *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, augustus 1963; W. J. G. M. Gielen, 'Over ideologie en ontideologisering', in: *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, september 1964; K. J. Hahn, 'Politiek en ideologie', in: *Politiek*, maart 1964; W. J. G. M. Gielen, 'In het belang van de 'C?', in: *Politiek*, mei 1964.

Nadat ons artikel reeds geschreven was, verscheen het rapport over Grondslag en karakter van de KVP, 1966.

pering die de ideologie aanvaardde. Twee mogelijke subvormen hiervan zijn:

(a) De ideologie wordt door een deel van de groepering niet meer aanvaard; er ontstaat een spanning, eventueel ook een breuk onder de aanhangers.

(b) De ideologie wordt door de aanhangers minder intensief, minder geestdriftig aanvaard dan voorheen. Een voorbeeld van zo'n geval geeft Birnbaum, als hij opmerkt: 'Economic betterment alone, it appears, need not alter the *direction* of class consciousness and may leave intact a sense of exclusion from the national community, or hostility to certain groups; it may, however, alter the *intensity* of class consciousness'²³.

Evenals ten aanzien van de mate van politiek denken is ten aanzien van de mate van ideologisch denken nog slechts zeer weinig onderzoek verricht²⁴. De vraag in hoever het ideologisch denken op langere termijn is toegenomen of afgenomen, valt bij gebrek aan vergelijkbare gegevens niet nauwkeurig te beantwoorden. Enkele veronderstellingen mogen hier echter wel naar voren gebracht worden.

Er lijkt zich binnen het ideologisch denken een differentiatie voor te doen, waarin zich de differentiatie van de samenleving weerspiegelt. Ideologieën ten aanzien van een gehele samenleving maken geheel of gedeeltelijk plaats voor ideologieën die slechts een bepaalde sector van de samenleving betreffen²⁵. Er ontstaan afzonderlijke ideologieën, niet slechts voor bepaalde groeperingen van aanhangers, maar ook voor bepaalde beleidssectoren, zoals de landbouwpolitiek, het middenstandsbeleid, de omroepsector, de Europese integratie, de wapeningspolitiek en de ontwikkelingshulp. Wie een van deze sector-ideologieën aanhangt, behoeft niet per se ook andere aan te hangen. Aannemelijk is dat velen die over 'ontideologisering' spreken, deze differentiatie op het oog hebben, die men strikt genomen niet als ontideologisering mag betitelen. De ideologieën van belangengroepen verdienen, gezien dit alles, meer aandacht dan er tot nu toe van sociaalwetenschappelijke zijde aan besteed is²⁶.

Naast deze differentiatie lijkt zich bij de ideologieën ook een integratie voor te doen, die onder meer tot uiting komt in tendenties naar

23 Norman Birnbaum, *op.cit.*, p. 107.

24 Angus Campbell a.o., *op.cit.*, pp. 197, 222, 223, 249.

25 Zie J. L. Talmon, *Politischer Messianismus, Die romantische Phase*, Köln-Opladen, 1963, p. VIII; en C. J. Friedrich, *Man and his Government, An Empirical Theory of Politics*, New York, 1963, p. 90.

26 Zie bijv. Karl Otto Hondrich, *Die Ideologien von Interessenverbänden*, Berlin, 1963; en Joseph Monsen and Mark Cannon, *The Makers of Public Policy: American Power Groups and their Ideologies*, New York, 1965. Voorts voor een literatuuropgave t.a.v. de ideologieën van diverse groeperingen: Norman Birnbaum, *op.cit.*, pp. 156-161.

een twee- of driepartijstelsel, op basis van een vage, algemene democratische ideologie²⁷.

Er lijkt verder aanleiding tot de veronderstelling dat zich in onze tijd in de westerse samenlevingen zowel een ideologisering als een ontideologisering voordoet.

De ontideologisering — in de vorm van desintegratie van de ideologie zelf en desintegratie van de aanhang — betreft vermoedelijk vooral de opvattingen over de verdeling. Verscheidene vormen van ongelijkheid zijn afgeschaft, verscheidene emancipaties min of meer voltooid. In verband hiermee wordt de klassenstrijd als ideologie steeds minder gepredikt, hetgeen niet wegneemt dat hij als politiek nog wel bestaat²⁸.

Een nieuwe ideologisering doet zich vermoedelijk vooral ten aanzien van de opvattingen over de produktie voor. Herbert Marcuse heeft in een boek met de sprekende titel 'One-Dimensional Man, Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society' (1964) betoogd dat het produktieproces tot uitsluitende ideologie wordt verheven. Een voorbeeld hiervan is misschien de door Ludwig Erhard gelanceerde ideologie, of althans leus, van 'die formierte Gesellschaft' en 'das deutsche Gemeinschaftswerk', bedoeld als de volgende fase van de 'soziale Marktwirtschaft'. Ook in de jonge staten van Azië en Afrika bloeien ideologieën op waarin, naast de nationale integratie, ook ideeën over productie, industrialisatie en modernisering een centrale plaats innemen²⁹. En wat de Verenigde Staten betreft, tonen Rogow en Lasswell zich sceptisch over het beweerde einde der ideologieën als zij opmerken 'that much of the confusion, uncertainty, conflict — even corruption — characteristic of American life is due to the vitality of our ideological orientation'³⁰.

IV. VERKLARENDE FACTOREN

Het is niet mogelijk hier voor alle geschetste vormen van depolitiseren en ontideologisering verklarende factoren aan te wijzen. Enkele factoren kunnen echter veronderstellenderwijs wel genoemd worden.

De analyse beperkt zich verder tot politieke ideologieën. Getracht wordt een beknopt systematisch overzicht van de functies van poli-

27 Vgl. James Prothro and Charles M. Griggs, 'Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement', in: *Journal of Politics*, vol. 22, 1960, pp. 276–294.

28 S. M. Lipset, *op.cit.*, pp. 407, 408.

29 D. Bell, *op.cit.*, pp. 373 e.v.; B. Crick, *op.cit.*, pp. 99 e.v.

30 Arnold A. Rogow and Harold D. Lasswell, *Power, Corruption and Rectitude*, Englewood Cliffs N.J., 1963, p. 121. Vgl. pp. 117–126.

tieke ideologieën te geven en aan de hand daarvan een aantal hypothesen over politieke ontideologisering te formuleren.

Welke functies (werkingen of effecten) heeft een politieke ideologie? Voor welke doeleinden wordt een politieke ideologie als middel gebruikt? In antwoord op deze twee vragen, die nauw met elkaar samenhangen, kan men het volgende schema opstellen. De woorden, 'doel' en 'functie' worden in dit schema naast elkaar geplaatst, doch niet geheel met elkaar gelijk gesteld. Een doel is een bewust gekozen werking of effect. Een functie is een werking of effect, los van de vraag of die bewust gekozen zijn. Voorts wijzen we er op dat niet elke politieke ideologie alle zes te noemen functies per se moet vervullen. Het zijn zes mogelijkheden.

(1) Een eerste doel (of functie) van een politieke ideologie is het tot een min of meer samenhangend geheel *verenigen van kennis en beoordeling van feiten*. Met feitenkennis wordt hier beschrijving, verklaring en verwachting van feiten bedoeld. Het woord 'beoordeling' slaat met name op de beginselen, normen en doeleinden.

Men omschrijft de functies van een ideologie vaak als 'to explain and justify'³¹, als 'to inform and give direction' of als 'a rationalizing and moralizing function'³². Het doel van de ideologie is echter niet slechts te kennen en te beoordelen, maar ook deze twee elementen met elkaar te verenigen en in overeenstemming te brengen. Het beeld van de bestaande en de te verwachten situatie wordt aangepast aan de gewenste situatie, en omgekeerd. Vandaar dat aan de ideologie veelal de notie van een 'vals bewustzijn' verbonden is.

(2) Een tweede doel of functie van een politieke ideologie, nauw met de eerste verbonden, maar er wel van te onderscheiden, is het *verklaren en normeren van de keus van politieke doeleinden*. Het woord 'normeren' verdient de voorkeur boven het in dit verband veel gebruikte 'rechtvaardigen'. Het gaat immers niet alleen om de verdediging van reeds gekozen doeleinden, maar ook om de afwijzing van andere doeleinden, die niet door de beugel van beginselen en normen kunnen. De ideologie vormt, zowel negatief als positief, voor een belangrijk deel de basis van de communicatie tussen leiders en volgelingen over de keus van politieke doelstellingen.

(3) Een derde doel of functie van een politieke ideologie is het *verklaren en normeren van de keus van middelen en wegen* voor het bereiken van de politieke doeleinden.

(4) Een vierde doel of functie van een politieke ideologie is het *verklaren en normeren van de posities der leiders*. Ook hier is het

31 Robert A. Dahl, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs N.J., third printing 1964, p. 20.

32 Robert E. Lane, *Political Ideology: Why The American Common Man believes what he does*, New York, 1962, p. 424.

woord 'normeren' beter dan het veel gebruikte 'rechtvaardigen'. De ideologie wordt immers niet alleen gebruikt om de posities van de leiders te legitimeren en politieke macht in gezag om te zetten; zij behelst ook beginselen en normen die de leiders niet kunnen schenden zonder hun posities in gevaar te brengen³³. De ideologie draagt dus zowel negatief als positief tot de selectie van de leiders bij.

(5) Een vijfde doel of functie van de politieke ideologie is het verklaren en normeren van de posities, opvattingen en gedragingen der volgelingen. Het feit dat de volgelingen een ideologie aanvaardden, weerspiegelt, zoals Dahl heeft opgemerkt, een verlangen naar een verklaring en interpretatie van ervaringen en doeleinden, een behoefte aan zingeving³⁴. Door de ideologie te aanvaardden, kunnen de aanhangers er tevens toe bijdragen hun eenzaamheid en angst te verminderen en hun gevoel van eigenwaarde te versterken³⁵. Op deze en andere manieren vervult de ideologie een functie ten aanzien van de participatie der volgelingen.

(6) Een zesde doel of functie van de politieke ideologie is het verenigen der aanhangers en het buitensluiten der tegenstanders. Met andere woorden: de grenzen van de groepering worden door middel van de ideologie bewaakt³⁶. Op deze wijze vervult de ideologie een integratieve functie. Onze hypothesen luiden nu:

Politieke ideologisering doet zich voor naarmate men a. meer streeft naar de zojuist genoemde doeleinden en b. minder andere middelen dan de politieke ideologie toepast voor het bereiken van die doeleinden.

Politieke ontideologisering heeft plaats naarmate men die doeleinden minder nastreeft en meer andere middelen toepast.

Die doeleinden zijn als volgt samen te vatten:

1. het tot een min of meer samenhangend geheel verenigen van kennis en beoordeling van politieke of sociaal-culturele feiten;
2. het verklaren en normeren van de keus van politieke doeleinden;
3. het verklaren en normeren van de keus van middelen voor het bereiken van politieke doeleinden;
4. het verklaren en normeren van de posities van politieke leiders;
5. het verklaren en normeren van de posities, opvattingen en gedragingen van politieke volgelingen;
6. het verenigen van de aanhangers en het buitensluiten van de tegenstanders van een bepaalde politiek.

Om politieke ontideologisering althans gedeeltelijk te verklaren, zal men dus onder meer moeten nagaan in hoever deze zes doeleinden

33 R. A. Dahl, *op.cit.*, p. 20; R. E. Lane, *op.cit.*, p. 425

34 R. A. Dahl, *op.cit.*, p. 20.

35 R. E. Lane *op.cit.*, pp. 424, 425.

worden nagestreefd en in hoever daartoe andere middelen dan de politieke ideologie gebruikt worden.

Een volgende vraag is, welke factoren invloed uitoefenen op de keus van deze doeleinden en middelen en daarmee ook op de politieke ontideologisering.

Een aantal van deze factoren zal nu tot slot van dit artikel, alweer veronderstellenderwijs, worden aangeduid.

Daarbij komen achtereenvolgens politieke en andere sociale en culturele factoren aan de orde.

a. Politieke factoren

De belangrijkste politieke factor, van invloed op de politieke ontideologisering, is de mate van (de)politisering.

Politieke doeleinden zijn als het ware de kernen waaromheen de andere elementen van een politieke ideologie (met name beginselen, normen en verwachtingen) zich in een bepaald patroon kristalliseren³⁷. Ontstaan er nieuwe politieke doeleinden, dan kunnen er nieuwe politieke ideologieën ontstaan. Worden bepaalde politieke doeleinden bereikt, dan verdwijnen bepaalde politieke ideologieën of verandert althans hun structuur.

De elementen die zich rond de politieke doeleinden tot een ideologie groeperen (beginselen, normen en verwachtingen) kunnen reeds vòòr die doeleinden aanwezig zijn. Het is zelfs heel goed mogelijk dat deze gereedliggende elementen tot de doeleinden inspireren. Het beeld van de kristalliseerkern geldt dus in tweeterlei zin: beginselen kunnen zich rond doeleinden kristalliseren maar omgekeerd kunnen doeleinden ook rond beginselen ontstaan. Tussen deze beide elementen, en tussen politiek en ideologie in het algemeen, bestaan tal van subtiele relaties. Zij kunnen voor elkaar zowel een stimulans als een bedreiging vormen. Crick gaat te ver als hij eenzijdig opmerkt dat 'ideological thinking is an explicit and direct challenge to political thinking' en zelfs dat 'ideology means an end to politics'³⁸.

Enkele andere factoren, die naast de depolitisering invloed op de politieke ontideologisering uitoefenen, zijn de krachtsverhoudingen tussen de diverse politieke stromingen, de omvang van de staatsactivi-

36 C. J. Friedrich, *op.cit.*, pp. 89, 91; R. E. Lane, *op.cit.*, pp. 424, 425

37 Vgl. K. Mannheim, 'Conservative Thought', in: *Essays on Sociology and Social Psychology*, London, 1953, pp. 100, 101; H. J. Eysenck, *The Psychology of Politics*, London, 1957, pp. 111-114.

38 B. Crick, *op.cit.*, pp. 29 en 50. Zie ook R. Aron, 'L'idéologie, support nécessaire de l'action', in: *RES Publica*, 2 (3), 1960, pp. 276-286. Vgl. C. J. Friedrich, *op.cit.*, p. 91.

teit, de wetenschappelijke ondersteuning van het beleid, de politieke activiteit van belangengroepen en de politieke schaalvergroting. Daarover nu nog een enkel woord.

Indien de krachtsverhoudingen politieke coalities noodzakelijk maken, wordt vervaging van de verschillen tussen de deelnemende politieke partijen in de hand gewerkt.

De aanzwellende omvang van de staatsactiviteit brengt politiek specialisme en mogelijk ook politieke apathie voort, maar eveneens activiteit van belangengroepen. Tegelijk brengt zij mee dat de oude ideologieën voor vele nieuwe sectoren van het overheidsbeleid geen pasklare antwoorden meer bieden. Hier ligt een grote kans voor sector-ideologieën.

De wetenschappelijke ondersteuning van het beleid, hoe gebrekkig doorgaans ook, kan de verdringing van politiek door bestuur in de hand werken. Wetenschap kan namelijk geen absolute keus uit doeleinden doen: wel kan zij zeggen welke middelen de beste kans hebben tot bepaalde doeleinden te leiden. Vandaar dat wetenschappelijke beleidsadviezen er vaak toe neigen bepaalde doeleinden als gegeven te aanvaarden. Langs deze weg kan ook een ontideologisering bevorderd worden, en omgekeerd kan ontideologisering weer een wetenschappelijke ondersteuning van het beleid in de hand werken. Om met Van der Ven te spreken: 'Naarmate de groepseis' — ethisch gekleurd en met pathos aangekondigd — het veld begon te ruimen voor de 'wenselijkheid' uit algemeen maatschappelijk oogpunt, ging men meer de weg op van de rationele notivering'³⁹.

De groeiende politieke activiteit van belangengroepen draagt ertoe bij dat de politiek meer specialistisch wordt, dat bepaalde politieke tegenstellingen worden doorbroken en dat sommige ideologische groeperingen uiteenvallen.

Daarnaast is er de schaalvergroting van locale naar nationale en internationale beslissingen, waardoor zowel de landelijke als de plaatselijke politiek meer en meer het karakter van uitvoering lijken te krijgen.

b. Sociaalstructurele factoren

Een groot deel van de veranderingen in de structuur van de samenleving, van invloed op de politieke ontideologisering, kan men samenvatten met de woorden differentiatie, integratie, emancipatie en techniek.

Er is een toenemende differentiatie, er botsen steeds meer deel-

39 F. H. J. M. van der Ven, *Theorie der sociale politiek*, Leiden, 1961, pp. 160, 161.

belangen. Dit bevordert een depolitisering in de vorm van een specialisering en tegelijkertijd een toenemende participatie van belangengroepen aan het politieke proces. Bovendien werkt de differentiatie een desintegratie van ideologische groeperingen en het gedeeltelijk irrelevant worden van ideologieën in de hand, maar eveneens de opkomst van sector-ideologieën met beperkte doeleinden⁴⁰.

Naast deze differentiatie is er een veelomvattende integratie, die tot het vervagen van politieke en ideologische verschillen bijdraagt via massale communicatie, verkeersintensiteit, openheid en internationale afhankelijkheid.

Dan zijn er de voortschrijdende emancipaties, die leiden tot vernietiging van discriminaties en daarmee ook van verscheidene politieke en ideologische tegenstellingen.

De technische ontwikkeling tenslotte roept enerzijds nieuwe problemen op, zoals verkeersoverlast, luchtverontreiniging en arbeidstijdsverkorting, en biedt anderzijds de mogelijkheid tot bepaalde oplossingen die voor elke regering, van onverschillig welke politieke kleur, althans gedeeltelijk dezelfde zijn.

c. Culturele factoren

Voor wat de culturele, en met name de wijsgerige achtergronden betreft, kan hier slechts worden aangestipt dat depolitisering en ontideologisering veelal in verband gebracht worden met het pragmatisme en het positivisme⁴¹.

Een belangrijke factor is vermoedelijk ook de afschrikwekkende ervaring met totalitaire ideologieën, die ertoe kan bijdragen dat men elk politiek ideologisch denken afwijst. Geleerden als Daniel Bell, Raymond Aron en Ralf Dahrendorf juichen het toe dat de mens 'utopische Totalentwurf' verwerpt en naar concrete formules voor actuele problemen vraagt⁴².

Dat de mens daarmee het 'einde der ideologieën' of zelfs het einde van de politiek zou bereiken, wordt door de schrijver van dit artikel intussen betwijfeld, zolang deze problematiek niet nader onderzocht is.

Misschien waart er toch een spook door Europa, een spook met de dubbele naam van ontideologisering en depolitisering.

40 F. H. J. M. van der Ven, *op.cit.*, merkt op: 'Het gaat in de sociale politiek... voortaan om meer beperkte doeleinden'.

41 B. Crick, *op.cit.*; N. Birnbaum, *op.cit.*, pp. 96, 97, 116; D. Bell, *op.cit.*, p. 370; Jeanne Hersch, *Idéologie et réalité: Essai d'orientation politique*, Paris, 1956.

42 Zie K. J. Hahn, in: *Politiek*, maart 1964, pp. 8 en 9.